

NOTE DE LECTURĂ

Victor SPINEI, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. The third English edition, with extensive bibliographic additions. Amsterdam, Adolf M. Hakkert, Publisher, 2022, 882 p.

Volumul de față reprezintă o formă îmbunătățită – prin completarea masivă a bibliografiei – a ediției din 2006 a cărții *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* (The Second English Edition, with Substantial Additions, Translated by Dana Bădulescu, Adolf M. Hakkert – Publisher – Amsterdam, 2006, 835 p.), semnată de către academicianul Victor Spinei. În limba română lucrarea a apărut cu titlul *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII* (Institutul European, Iași, 1999, 513 p.), după care s-a realizat și prima traducere în limba engleză, publicată în anul 2003 (Romanian Cultural Institute : Museum of Brăila Istros Pub. House, Cluj-Napoca, 2003, 546 p.).

Cartea este una de mare importanță în peisajul istoriografic românesc, fiind axată pe un subiect și o perioadă istorică care s-au bucurat de o atenție mai redusă, în comparație cu alte teme și epoci din trecutul uman. Studiul marilor migrații din veacurile IX–XIII este necesar pentru istoria Europei, deoarece migrațiile au determinat într-o oarecare măsură fie formarea, fie evoluția unor state din Europa Central-Estică și chiar influențând istoria unor țări din occidentul european. Prin urmare, cunoașterea secolelor IX–XIII și al fenomenului migrației popoarelor – maghiari, pecenegi, uzi, cumani și mongoli – este esențială, cel puțin pentru istoricii români, având în vedere faptul că au impactat direct spațiul locuit de strămoșii noștri.

Această ediție este deschisă de o notă preliminară (*Preliminary Note*), urmată de prefața la ediția a doua în limba engleză (*Preface to the Second English Edition*) și prefața la a treia, ediție în limba engleză (*Preface to the Third English Edition*). Volumul se continuă cu cinci capitole dedicate fiecăreia din cele cinci populații amintite mai sus: maghiarii (*The Hungarians*), pecenegii (*The Pechenegs*), uzii (*The Uzes*), cumanii (*The Cumans*) și mongolii (*The Mongols*). Fiecare dintre aceste capitole are următoarea structură: *Name and Ethnic Structure, Economy and Way of Life, Social and Political Organization, Religious Beliefs and Practices, Political Evolution*. De asemenea, fiecare capitol are la finalul său o bibliografie selectivă referitoare la istoria populației respective (*Selective Bibliographical References*). La rândul său, subcapitolul privind evoluția politică a fiecărei populații (*Political Evolution*) este împărțit în două, trei sau patru subdiviziuni, fiind urmărit parcursul politico-militar specific maghiarilor, pecenegilor, uzilor, cumenilor și mongolilor, cum ar fi, printre altele, așezarea maghiarilor în regiunea locuită de ei și în ziua de azi, exodul pecenegilor în Imperiul Bizantin, migrația uzilor în Peninsula Balcanică, apogeul acțiunilor politico-militare ale cumenilor în veacul al XII-lea sau marea campanie mongolă către Europa Centrală și consecințele acesteia.

Capitolul al șaselea are în vedere nomadismul ecvestru din Eurasia Vestică (*General Notes with Regard to the Equestrian Nomadism in the West of Eurasia*), fiind urmat de bibliografia generală (*General Bibliography*), lista abrevierilor (*List of Abbreviations*), ilustrațiile (*Illustration Sources*), un *Index*, coordonate bibliografice pentru anii 2005–2022 (*Bibliographic Coordinates 2005–2022*) și o *Errata*. Cuprinsul (*Contents*) a fost plasat la începutul lucrării.

Conform mărturiei autorului din prefața la ediția de față a cărții, în perioada dintre 2005 și 2022 au apărut noi cercetări privind perioada migrațiilor târzii, ce i-au implicat pe maghiari, pecenegi, uzi, cumani și mongoli. Acest fapt a atras după sine necesitatea revizuirii și completării lucrării. Bibliografia adăugată, apărută între anii menționați nu este una exhaustivă, Victor Spinei concentrându-se pe lucrările ce vizează direct subiectele abordate și în volumul adus în discuție aici. Un alt motiv, întemeiat de altfel, al republicării acestei cărți a fost slaba distribuție și circulație a ediției din 2006, problema fiind remediată în 2022.

„Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» ». Series Historica”, tom LXIII, 2024, p. 467–480

În concluzie, a treia ediție a *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* reprezintă un proiect editorial necesar și important, fiind un foarte bun punct de pornire pentru studiul mai aprofundat al problemelor ce vizează perioada migrațiilor târzii.

Victor Vizauer

Gabriela Adina MARCO, *Români, sârbi, slovaci pe valea Mureșului inferior (1802–1918)*, Colecția „Biografii istorice transilvane”, tomul XVIII, Argonaut Publishing & Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, 480 p.

Volumul este elaborat pe baza unei cercetări atente și pertinente a unor fonduri arhivistice ce conțin izvoare de epocă și, concomitent, autoarea se dovedește a fi o bună cunoscătoare a ideilor, a judecăților de valoare și a concluziilor formulate, pe baza unei bogate și variate bibliografii tradiționale și actuale privind studiul abordat spre analiză și spre reconstituire. Întregul material arhivistic și bibliografic este analizat în mod adecvat, cu competență și cu profesionalism, fiind trecut prin filtrul unei interpretări personale corecte, astfel că Gabriela Adina Marco structurează un conținut tematic valoros ce acoperă substanțial subiectul cercetării în speță.

Sunt analizate izvoare din Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Arad, grupele III–IV, din Arhiva Parohiei Ortodoxe Române Nădlac, Oficiul Parohial, plus o bogată colecție de registre de stare civilă de la Oficiile Parohiale Ortodoxe Sârbe Nădlac, Pecica, Turnu, Oficiile Parohiale Greco-Catolic și Evanghelic Nădlac, identificate la Arhivele Naționale, Serviciul Județean Arad. Tot aici se află prețioasele izvoare legate de un fond al Episcopiei Ortodoxe Române Arad, referitoare la separarea averilor bisericesti române și sârbe, acte școlare, Parohia Ortodoxă Sârbă Nădlac, Fondul Protopopiatul Ortodox Român Arad.

Se observă cu ochiul liber că fondurile de la Arhivele Naționale, Serviciul Județean Arad abundă, le întrec pe cele de la Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române Arad, fapt ce se explică prin colectarea periodică a vechilor arhive bisericesti de către stat. Sperăm că acest fapt nu se datorează și vreunei obstrucții a accesului la Arhivele Arhiepiscopiei Aradului, deoarece, dacă așa ceva se întâmplă sau este posibil, trebuie să se intervină oficial pentru ca să se deschidă drum liber, nestingherit cercetării istorice academice și universitare și asemenea practici, nepermise și nocive, trebuie să înceteze imediat pe tot cuprinsul țării.

Bibliografia prezentului volum cuprinde armonios periodice românești (9 titluri), manuscrise, amintiri și memorii, în număr de 14, precum și volume de documente, recensăminte, dicționare, legislații bisericesti, un atlas al culturii slovace, corespondențe bisericesti, în număr de 50 de tomuri, alături de nu mai puțin de 132 lucrări generale de specialitate, 107 de studii și articole în limbile română, slovacă, sârbă, menționându-se și 10 resurse electronice, ceea ce dovedește că și pe acest palier al documentării bibliografice s-a depus o muncă susținută, fapt remarcat în structurarea și redactarea volumului de către o autoare bine informată, avizată și cu experiență în domeniu.

Structura cărții este bine gândită și bine realizată, modelată pe tiparele cercetării de specialitate, prin introducerea, considerațiilor finale și lista anexelor. Cele cinci capitole tematice extinse sunt împărțite pe subcapitole, subdivizate pe subiecte de cercetare particularizate și particularizante, cu focusul cercetării și al analizei axat pe toate componentele evenimentiale și pe evoluțiile ce au dat viață și au determinat în istorie, respectiv în perioada 1802–1918, mersul relațiilor istorice, sociale și culturale între români, sârbi și slovaci pe Valea Mureșului Inferior. De cele mai multe ori, aceste acțiuni și conexiuni sunt complementare, alteori divergente, în funcție de condițiile și de situațiile concrete ce le-au provocat.

În economia volumului, un loc important îl ocupă analiza minuțioasă, pentru fiecare capitol sau diviziune din structură, a numeroaselor anexe, tabele demografice, recensăminte, ce sunt comentate și valorificate judicios de către autoare în conținutul lucrării și pun în lumină situația confesională, națională, evoluția demografică, pe baza evidenței botezurilor, a cununiilor, a deceselor, dar și a nupțialității, a populației active și pasive, a grupelor de vârstă și a categoriilor socio-profesionale ale locuitorilor de pe

Valea Mureșului Inferior, cu accent pe cele 9 localități din nordul și pe cele 13 așezări din sudul râului, incluzând: Nădlac, Cenad, Turnu, Pecica Română și Pecica Maghiară, Sânpetru German și Sânpetru Mare, Secusigiu, Munar, Zădăreni, Bodroglul Nou și Bodroglul Vechi și toate celelalte, în perioada anilor 1802–1919. Se stabilește clar și fără echivoc în care localitate erau majoritari românii sau, uneori, ungurii și șvabii, faptul că erau agricultori, meșteșugari, cărauși, funcționari, intelectuali, procentul celor activi și al celor întreținuți, pe naționalități și pe confesiuni.

Astfel, se explică de ce și cum în această zonă fertilă și mănoasă s-a muncit mult și cu spor, fie că era vorba de unguri, de români, de șvabi, de sârbi, la fel și faptul că au învățat unii de la alții în multe domenii, de la activitățile lucrative la rețelele culinare. Viața socială și relațiile interetnice și interconfesionale erau dezvoltate și cu prilejul zilelor de sărbători, al serbărilor populare, al activităților culturale, asociative. Colaborări existau și pe plan politic și național, atunci când era necesar, în special între români și slovaci, fără să fie excluse și momentele de tensiune și conflictele între români și sârbi, pe planul emancipării de sub jurisdicția Karlowitz-ului (istoriografia română acceptă ca și grafie corectă atât varianta germană, *Karlowitz*, cât și varianta română, *Carloviț*, n.n.) sau între români și unguri, pe plan politic și teritorial, primii bucurându-se și de colaborarea slovacilor. Peste acest spectru larg și complex descris, explicat și analizat de autoarea Gabriela Adina Marco, se constată existența unei continuități sociale, economice, confesionale și culturale ce răzbate peste timpuri, regimuri și granițe, definind Valea Mureșului Inferior până în contemporaneitate drept o „micro-Europă”, prin elemente ce caracterizează diversitatea etno-națională, confesională, tolerantă și cooperantă.

Atent și detaliat structurat, evidențiem capitolul ce tratează istoriografia românească, sârbească și slovacă referitoare la relațiile româno-slave. Parcursul cercetării pornește de la colonizarea sârbilor, tratează privilegiile ilirice, zona grănicerească și răscoala din Pecica a lui Pero Seghedinaț, până la plecările succesive ale sârbilor spre Rusia, care au dus cu ei și denumirea localităților de unde au provenit și au dispărut ca etnie în marea și imensa masă rusească.

Un alt punct forte al cercetării este constituit de analiza despărțirii ierarhice a Bisericii Ortodoxe Române de Patriarhia Sârbă, prezentată în contextul extins, statal și confesional superior, incluzând referiri concrete la fiecare localitate. Sunt evidențiate modalitățile de operare pe teren, felul cum au lucrat comisiile române și sârbe, componența lor (clerici și juriști), principiile ce au stat la baza împărțirii averilor comune și locale, a bisericilor, pe criteriul majorității etnice, precum și soluțiile identificate prin înțelegeri, în general pașnice, care nu exclud câteva cazuri conflictuale, ca, de pildă, în localitatea Felnac, unde procesul de despărțire ierarhică s-a încheiat abia în anul 1935. Bisericile au revenit, în general, românilor majoritari, care le-au plătit despăgubiri sârbilor minoritari. În cazul mănăstirilor, procesul i-a favorizat pe români prin măsurile din anul 1916, dar, după război, românii au rămas doar cu mănăstirea Hodoș-Bodrog, probabil și pentru a detensiona conflictele româno-sârbe privind Banatul.

Volumul acordă atenția cuvenită și evoluției greco-catolicismului în comitatele Cenad și Arad. Este reconstituită structura Episcopioilor Aradului și a Caransebeșului, jurisdicțiile bisericesti după separarea din anul 1864, cu toate consecințele ei.

Sunt incluse analize pertinente privind viața comunităților ecleziastice, a școlilor, a asociațiilor culturale și bancare române și slovace, incluzând colaborările dintre români, sârbi, slovaci din timpul Congresului Naționalităților de la Budapesta sau cu prilejul alegerilor din Nădlac (1904). Sunt analizate toate acțiunile de colaborare dintre românii și slovaci din Nădlac în neuitatul an 1918 și în anii imediat următori.

Figuri identitare care au contribuit la formarea și la menținerea relațiilor interconfesionale, sociale, culturale și politice sunt reliefate prin prezentarea unor personalități, precum Mitropolitul Andrei Șaguna – ierarh și lider național, profesorul arădean Atanasie Șandor – promotor cultural, și jurnalistul Gustav Augustini, „prietenul slovac al românilor”.

Valorificarea istoriografică, bazată pe adevărul istoric, prezintă multiple fațete ale dimensiunilor istorice, sociale, confesionale și culturale româno-slave pe Valea Mureșului Inferior (1802–1918), redând prezentului „un tablou” fidel al realității focusate pe aria geografică specifică, analizată pas cu pas, „la metru pătrat”, pe terenul geografic și societal din arealul cercetat.

Pe baza considerentelor enunțate anterior, am susținut publicarea volumului semnat de dr. Gabriela Adina Marco, nutrinnd convingerea fermă că, odată publicat, acesta va deveni o valoroasă resursă bibliografică în cercetarea monografică prin valorificarea elementelor de istorie locală, a trecutului ecleziastic, etnografic, sociologic, demografic și educațional, deoarece fiecare comunitate are un trecut cu fapte și întâmplări, cu eroi și personalități, care, însumate, conferă o notă aparte, distinctă și individuală, integrată în mod organic în ceea ce numim ISTORIA POPORULUI ROMÂN.

Dumitru Suciu

Campania militară țaristă în Țările Române la 1848–1850. Documente militare, vol. III Komarov&Nepocoicîchi: Jurnal de campanie, coordonatoare Ela COSMA, editori Tatiana ONILOV, Angela STÎCALIN-COLIN, Alexander STYKALIN, Cluj-Napoca – Găteanu, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, 2017, 550 p.; **The Tsarist Military Campaign in the Romanian Lands in 1848–1850. Military Documents**, vol. III, **Komarov and Nepokoitchiski's Campaign Diary**, edited by Ela Cosma, Tatiana ONILOV, Angela STÎCALIN-COLIN, Alexander STYKALIN, English translation by Marcela Ganea and Ela Cosma, Cluj-Napoca – Găteanu, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, 2022, 578 p.

Volumul III de *Documente militare* din anii 1848–1850, serie coordonată de Ela Cosma, a apărut în două ediții masive: una în limba română (2017), iar cealaltă (în versiune modificată și adăugită) în engleză și rusă (2022). Astfel, ediția română are următoarele coordonate: *Campania militară țaristă în Țările Române la 1848–1850. Documente militare*, vol. III *Komarov&Nepocoicîchi: Jurnal de campanie*, coordonare (studiu introductiv, regeste, note, editarea documentelor germane, indici bibliografici, onomastici și toponimici) Ela Cosma, editarea documentelor rusești Tatiana Onilov, Angela Stîcalin-Colin, Alexander Stykalin, colecția „Biografii istorice transilvane” tom XIII, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, Cluj-Napoca – Găteanu, 2017, 550 p. Datele bibliografice complete ale ediției englezo-ruse sunt acestea: *The Tsarist Military Campaign in the Romanian Lands in 1848–1850. Military Documents*, vol. III, *Komarov and Nepokoitchiski's Campaign Diary*, edited by Ela Cosma (critical edition, introductory study, notes, glossary, references, short biographies, regesta, editing of German documents, indexes of names and places), Tatiana Onilov (critical edition, editing of Russian documents), Angela Stîcalin-Colin (editing of Russian documents), Alexander Stykalin (editing of Russian documents), English translation by Marcela Ganea and Ela Cosma, collection „Transylvanian Historical Biographies” tome XIV, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, Cluj-Napoca – Găteanu, 2022, 578 p.

Volumul III, în cele două ediții (2017, 2022), reprezintă continuarea seriei de *Documente militare* inițiate de aceeași coordonatoare prin tomurile multilingve: *Armatele imperiale austro-ruse și românii la 1848–1849. Documente militare*, vol. I, *Descrieri generale și militare*, ediție critică coordonată de Ela Cosma, volum întocmit de Ela Cosma, Daniela Deteșan, Angela Stîcalin-Colin, Tatiana Onilov, traduceri în limba engleză Horia Cosma, Editura Argonaut - Symphologic Publishing, Cluj-Napoca – Găteanu, 2012, 286 p. + 22 ilustrații, și *Armatele imperiale austro-ruse și românii la 1848–1849. Documente militare*, vol. II, *Correspondență și rapoarte militare*, ediție critică coordonată de Ela Cosma, volum întocmit de Ela Cosma, Daniela Deteșan, Angela Stîcalin-Colin, Tatiana Onilov, traduceri în limba engleză Horia Cosma, Editura Argonaut – Symphologic Publishing, Cluj-Napoca – Găteanu, 2013, 356 p.

Volumele I–II de *Documente militare* (2012, 2013) reprezintă o noutate absolută prin consultarea masivă a Arhivei Istoric-Militare Rusești din Moscova, deținătoarea a unor fonduri militare neexploatate de valoare excepțională nu doar pentru anii 1848–1849, ci și pentru întreaga istorie modernă a românilor. Editoarele au consultat și Arhiva moscovită a Ministerului de Externe al Imperiului Rus. Accesarea documentelor de la Moscova a solicitat eforturi speciale de natură administrativă, birocratică, implicând o foarte bună colaborare interacademică și resurse umane deosebite. Au existat deplasări și în Ucraina, la Arhivele de Stat ale Oblastiei Odessa, la Arhiva Istorică Centrală de Stat a Ucrainei din Kiev și la

Arhivele Naționale ale Republicii Moldova din Chișinău. S-au adăugat documente militare de la Arhiva de Război (*Kriegsarchiv*) din Viena și de la Arhiva Ministerului de Externe din Paris.

Textele acestor ediții reflectă cu prisosință tema din titlul cărții, *Armatele imperiale austro-ruse și românii la 1848–1849*, precum și categoriile de documente militare enunțate în subtitlul ei: descrieri, rapoarte, corespondență.

Este vorba despre ediții critice de deosebită dificultate. Valoarea surselor arhivistice și documentele militare oferă o nouă perspectivă comparativă și interdisciplinară pentru înțelegerea relațiilor internaționale în Europa Centrală, de Est și de Sud-Est, la jumătatea secolului al XIX-lea. Complexitatea întreprinderii rezultă din caracterul multilingv paleografic al acestor ediții documentare, ce cuprind mai multe limbi: română, rusă, germană, franceză, engleză. Volumele implică transcrierea și traducerea textului din original și editarea lui bilingvă, prin folosirea unor cunoștințe paleografice, epigrafice, lingvistice rare. Editoarele au optat pentru note critice ample, foarte utile, și, de asemenea, pentru regeste ample, contrar uzanțelor. Ideea a fost de a dubla traducerea originalelor în limba română printr-o cât mai extinsă prezentare a conținutului documentelor în limba engleză, pentru diseminarea mult mai largă a documentelor editate.

În ceea ce privește volumul III de *Documente militare* pașoptiste, ediția în limba română (2017) cuprinde 46 de documente militare, un indice biografic de personalități, un glosar de termeni militari, indici onomastici și indici toponimici. Volumul publică un izvor istoric primar necunoscut anterior istoricilor români, păstrat în aceeași Arhivă Istorică-Militară Rusă din Moscova. Sursa arhivistică reflectă detaliat și exhaustiv campania militară țaristă desfășurată în Țările Române între anii 1848–1850. Documentele publicate au un aparat critic foarte profesionist.

Versiunea din 2022 a volumului III o reprezintă ediția critică în limba engleză a versiunii publicate anterior în limba română (2017). Deoarece tomul anterior a fost o ediție critică integrală în limba română, incluzând traducerea în limba română ale documentelor originale, tomul actual este ediția în limba engleză și rusă, prezentând aceleași 46 documente militare de arhivă în limba rusă de origine, cu antete și regeste în engleză. Însă structura volumului din 2022 este modificată față de cel din 2017, în ce privește aparatul critic, dar și cuprinsul propriu-zis al cărții.

Volumul publică integral în rusă (limba originală) și engleză (traducere) jurnalul extins al campaniei țariste (1848–1850) în Moldova, Valahia și Transilvania, elaborat de colonelul Arthur Adamovich Nepokoitchitski și de locotenent-colonelul Alexander Vissarionovich Komarov, asistați de colonelul Glebov și locotenent-colonelul Daragan, toți aflați în subordinea generalului Alexander Nicolaevich Lüders.

Studiul introductiv amplu, redactat de Ela Cosma, explică aspecte tehnice, metodologice și editoriale legate de publicarea acestei ediții multilingve și critice de izvoare istorice de o deosebită dificultate. Regestele (rezumatele) documentelor în limba engleză sunt cuprinzătoare și explicite, fiind alcătuite tot de coordonatoarea volumului.

Documentele militare redată în volumele din 2017 și 2022 sunt extrase din jurnalul campaniei țariste de la 1848–1850. Acest jurnal de campanie conține 1.300 de file de manuscris și a fost descoperit în Arhiva de Război de la Moscova a fostului Imperiu Țarist de către editorii volumelor (2012–2014).

Jurnalul de campanie conține rapoarte militare ale conducerii armatei ruse care a ocupat Țările Române în acei ani (1848–1850). Rapoartele sunt elaborate la fața locului, în Țările Române, de către ofițerii de Stat Major conduși de generalul Lüders, fiind adresate către superiorii lor ierarhici din Sankt Petersburg, generalul Berg și alți generali țariști.

Rapoartele reflectă operațiunile militare succesive ale armatei ruse de ocupație. Ilustrative sunt, de exemplu, rapoartele militare rusești care au fost trimise spre Sankt Petersburg din Bârlad, 20 iulie 1848; Buzău, 25 septembrie 1848; Colentina, 1 octombrie 1848; București, 6 octombrie 1848; București, 13 februarie 1849; [Transilvania,] 7 iunie 1849; cartierul general de la Cerneți, 19 iunie 1849 (*Ordre de bataille* al corpului de armată austriac din Transilvania), limba germană; Cartierul general de la Târgu Mureș, 23 iunie 1849; tabelul redat de Nepokoitchitski (*Situația efectivelor [maghiare] la 23 iunie 1849*), limba germană; [București] anexa jurnalului istorico-militar al trupelor ruse din cadrul corpului de infanterie nr. 5 amplasate în Principatele Dunărene, de la data de 1 februarie la 1 martie 1850, limba rusă.

Ultimele documente publicate în volum conțin câteva frumoase pagini memorialistice. De pildă, documentul 45 constituie un extras despre *Валахские партизаны* (*Partizanii valahi* [și Avram Iancu]), din cartea colonelului Arthur Adamovici Nepokoitchitski, *Описание войны в Трансильвании в 1849 году составлено при Генеральном Штабе 5-го Пехотного Корпуса, с картою Трансильвании и с семью планами* (*Descrierea războiului din Transilvania din anul 1849*), alcătuită de Statul Major al corpului de infanterie nr. 5, cu harta Transilvaniei și șapte planuri), ediția a doua, Типография Иulia Aid. Bocrama, Sankt Petersburg, 1866, p. 142–146. Iar documentul 46 reprezintă o biografie a generalului țarist ocupant al Țărilor Române în anii 1848–1850, realizată la Sankt Petersburg în 1874 de către același colonel Arthur Adamovici Nepokoitchitski, *Граф Александр Николаевич Лидерс. Биографический очерк* [*Contele Alexander Nicolaevici Lüders. Schiță biografică*].

Fiind o ediție critică întocmită profesionist, volumul cuprinde un aparat critic robust, un indice biografic de personalități, un glosar multilingv de termeni militari, indici onomastici și toponimici, iar la final cuprinsul volumelor apărute până acum în colecția de „Biografii istorice transilvane”. Calitatea tehnică a editării este excelentă.

Volumul III de *Documente militare*, apărut în edițiile din 2017 și 2022, este ultimul din seria publicată în cadrul unui grant de cercetare finanțat de CNCS-UEFISCDI (2011–2016), intitulat *Armatele imperiale austro-ruse și românii. Mărturii militare secrete din arhivele rusești și austriece (1848–1849) / The Imperial Austro-Russian Armies and the Romanians. Secret Military Testimonies from the Russian and Austrian Archives (1848–1849)*, director de proiect fiind Ela Cosma.

În concluzie, colecția de *Documente militare*, în ansamblul ei, este rezultatul unui efort titanice și de durată, realizat meticolos, riguros. Cele patru tomuri publicate în 2012, 2013, 2017 și 2022 aduc o noutate științifică substanțială atât la cunoașterea istoriei militare a revoluției de la 1848 în Țările Române, cât și a ocupației militare ruse a Principatelor Române în anii 1848–1850, cvasinecunoscută până acum.

Coordonatoarea volumelor I-III de *Documente militare* din anii 1848–1850, Ela Cosma, este cea care și-a asumat demersul temerar de publicare a documentelor militare ruse necunoscute din Arhivele de la Moscova, privind campania armatei țariste și ocupația militară de către aceasta a teritoriilor românești la 1848–1850. Pe de o parte, realizarea edițiilor critice a fost un extraordinar efort colectiv, în cadrul echipei multilingve de editori (Ela Cosma, Daniela Deteșan, Tatiana Onilov, Angela Stîcalin-Colin, Alexander Stykalin). Pe de altă parte, a fost totodată o excepțională reușită științifică, dar și logistică. Aceasta, întrucât o documentare de acest tip la Moscova a devenit imposibilă odată cu pandemia din 2020–2022 și, mai ales, odată cu războiul hibrid, apoi clasic din Ucraina, declanșat de agresiunea militară rusă în anul 2022.

Maria Costea

Ela COSMA, *Avram Iancu, avocatul moșilor și al națiunii române. Documente necunoscute din colecția Rațiu de la BCU Cluj-Napoca (1850–1877)*, Edit. Argonaut & Edit. Mega, Cluj-Napoca, 2023, 515 p.

Se mai poate scrie ceva nou despre Avram Iancu după o imensă bibliografie realizată de o pleiadă de istorici și nu numai? Ela Cosma ne demonstrează că da, mai există un corpus documentar relevant Avram Iancu. În cazul de față este vorba despre o reconstituire a lui Avram Iancu în calitate de avocat al moșilor și al națiunii române.

Avem în față o carte-document, care introduce în istoriografie dosarul morții lui Avram Iancu. E drept că volumul apare într-un moment aniversar, în colecția *Avram Iancu – 200 de ani de la naștere*, dar interesul pentru subiect al autoarei este mult mai vechi. Un larg evantai de publicații (cărți, ediții critice, capitole, articole) realizate de Ela Cosma de-a lungul celor 30 de ani de activitate la Institutul de Istorie din Cluj al Academiei Române învederează trei direcții majore de cercetare: revoluțiile de la 1848, istoria militară, juridică și consulară a românilor sub imperiul Habsburgic, Otoman și Țarist în secolele XVIII–XIX, respectiv izvoarele documentare și paleografiile epocii moderne. Acest rodnic travaliu o

recomandă pe autoare drept o cercetătoare profesionistă, cu o contribuție importantă la avansul studiilor românești de istorie premodernă și modernă.

Povestea volumului a prins contur în urmă cu opt ani când Indrei Rațiu, fiul politicianului Ion Rațiu a donat BCU Cluj o colecție despre Avram Iancu. Iată că acum s-a împlinit vremea să vadă lumina tiparului 31 de piese documentare și să iasă din neant moștenirea spirituală și materială a lui Avram Iancu (p. 23).

Sub un titlu provocator, cartea dezvoltă o suită de interogații: Ce avere a avut familia Iancu? Ce moștenire a lăsat Avram Iancu? Cum s-a împărțit averea lui Avram Iancu? Ce relație de familie a avut Avram Iancu cu tatăl său, Alesandru (Alexandru, Alisandru) Iancu, om bogat în Vidra de Sus, fiu de preot ortodox, gornic de pădure, jude comunal, proprietar de crâșmă în propria lui casă? Ce consecințe a avut punctul 11 din testamentul lui Alesandru Iancu, prin care mezinul Avram Iancu era declarat „la minte clăit și risipitor”? Cum a ajuns Avram Iancu să fie exclus din testamentul tatălui său? Cui au revenit bunurile mișcătoare și nemișcătoare rămase după Alesandru Iancu evaluate la o sumă mare în epocă (3.449 de florini)?

Cartea este voluminoasă. Sub aspectul conținutului, remarcăm două părți. Prima parte este structurată pe 11 capitole echilibrate ca întindere, bine gândite și ordonate pe cuprinsul a 266 pagini. Partea a doua, de reconstituire istorică, include 34 anexe documentare din intervalul 1850–1877, grupate în 144 pagini. Sunt incluse izvoare în limba română cu caractere latine și chirilice, maghiară și germană. Este vorba despre 28 documente inedite și 3 documente editate din colecția Rațiu, plus trei scrisori din corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian despre Avram Iancu. Ca tipuri de acte regăsim două testamente, protocoale, inventare de avere, formulare tipizate, chitanțe, socoteli, adevărnițe, două conscrieri ale cazului de moarte, cereri.

Aparatul critic este riguros întocmit. Cele 1.171 note de subsol demonstrează că procesul de documentare a fost sistematic și polivalent. Lucrarea se termină cu un glosar de termeni juridici și nu numai din Transilvania secolului XIX, referințe bibliografico-documentare bogate și actualizate, inclusiv indici antroponimici, genealogici și toponimici (p. 458–515). De menționat faptul că indicii antroponimici și genealogici de epocă includ persoane din anturajul lui Avram Iancu, apropiații, cunoștințele și rudele sale, precum și marii reprezentanți ai istoriografiei române care au inițiat cercetarea monografică și biografică dedicată lui Avram Iancu.

În esență, Ela Cosma face o analiză a documentelor în cheie juridică. Cartea oferă răspunsuri pertinente la problemele ridicate de cele două procese de succesiune deschise la sedria (judecătoria) din Abrud în baza testamentelor lui Avram Iancu și Alesandru Iancu. Capitolele V–IX analizează procedura de conscriere a cazului de moarte a tatălui și fiului Iancu, precum și etapele succesiunii. Dacă tatăl și fratele mai mare se subsumează regulilor și materialismului existenței obișnuite, Avram Iancu vădește un dispreț suveran față de bunurile materiale și pune mai presus de orice valorile ideale, obștești, naționale (p. 132).

Titlul este foarte sugestiv. Reflectă ideea-forță a lucrării, anume calitatea lui Avram Iancu de luptător cu arma legii pentru drepturile lor săi și ale națiunii române. Autoarea spicuește câteva spețe din memoriile și documentele juridice de mare însemnătate pentru istoria dreptului românesc redactate între anii 1850–1852 (pag. 66–81). Această latură mai puțin cunoscută a firii practice a avocatului Iancu se completează cum nu se poate mai potrivit cu viziunea testamentară înscrisă în „Ultima mea voință”, adică fericirea națiunii și înființarea unei „academii [românești] de drepturi” (p. 55–66).

Remarcăm cel puțin două elemente de noutate: 1) reconstituirea în detaliu a proceselor succesoriale deschise după moartea lui Avram Iancu și a tatălui său Alexandru Iancu, pe baza celor două testamente (Câmpeni, 20 decembrie 1850, întocmit de primul la 26 de ani, respectiv Vidra de Sus, 26 iunie 1855, realizat de al doilea la 68 de ani); 2) introduce date genealogice despre toate rudele pe linie paternă ale lui Avram Iancu (dincolo de mama, tata, fratele și cumnata sunt înregistrați toți verișorii primari ai lui Iancu cu descendenții lor).

Din paginile cărții se poate extrage și o istorie a familiei Rațiu, prin medalioane biografice excelent întocmite de autoare pentru Basiuliu Rațiu, dr. Ioan Rațiu, avocatul Matei Nicola, avocatul Augustin Rațiu, medicul Radu Rațiu, politicianul Ioan Rațiu (capitolul II). În același capitol se face un scurt istoric al colecției Rațiu de la BCU Cluj. Ela Cosma îl consideră pe dr. Ioan Rațiu, jurist, luptător pașoptist și militant politic din Turda, drept primul deținător al testamentului lui Avram Iancu.

Un capitol consistent (p. 82–130) s-a dedicat analizei celei mai valoroase piese documentare inedite din colecția Rațiu: testamentul manuscris româno-chirilic de 3 pagini semnat prin punerea degetului pe cruce de Alesandru Iancu. Valid și autentic, contrasemnat autograf de pădurarul-șef Josef Schuster și de doi martori (Albert Mânzat, adjunct districtual și Carl Lerchenfeld, actuar principal), în 14 puncte, întocmit cu 3 luni înaintea morții, documentul răstoarnă practic algoritmul succesiunii. Punctul 11 îl declară pe Avram Iancu „la minte clătit și prădător” (nebun și risipitor) și cere instituirea de către scaunul judecătoresc a unui tutore care să vegheze ca averea să nu se risipească (p. 87).

Cartea mai expune: cheltuieli și chitanțe efectuate cu prilejul înmormântării lui Avram Iancu, dinaintea înmormântării și în prima săptămână de după îngropăciune până la parastasul de șapte zile; sobor mare de preoți (între 23 și 30, în funcție de numărul surselor care au consemnat evenimentul funerar), faptul că s-au tras clopotele în toate bisericile din Baia de Criș (ortodoxă, greco-catolică, romano-catolică și reformată) nu mai puțin de 27 de ori

Metodologic sunt respectate toate condițiile unei monografii însoțite de o ediție critică de documente, ce constituie un excelent model analitic și sintetic. Remarcăm claritatea și rigoarea demersului, analiza detaliată a surselor și excelentul bilanț istoriografic.

Lucrarea s-a publicat la Editura Argonaut și Editura Mega din Cluj-Napoca în pregătirea bicentenarului nașterii Craișorului Munților (2024). Ea reprezintă rezultatul unui proiect colectiv demarat la Institutul de Istorie din Cluj pe o perioadă de 5 ani, coordonat de Ela Cosma și Varga Attila.

În concluzie, cartea reprezintă rodul muncii și pasiunii unei cercetătoare dedicată în totalitate documentului și scrisului istoric.

Daniela Deteșan

Gabriela Adina MARCO, *Nădlac. Elite ecleziastice. Preoți și învățători confesionali ortodocși*, Editura Tiparnița, Arad, 2019, 220 p.; Gabriela Adina MARCO, *Comunitatea ortodoxă sârbă din Nădlac (1872–2022)*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2022, 80 p.

Autoarea celor două volume, dr. Gabriela Adina Marco, de la Complexul Muzeal Arad, originară ea însăși din Nădlac, provine dintr-o familie mixtă, tatăl fiind slovac, iar mama sârbo-româncă. Iată motivația intrinsecă ce stă la baza celor două micromonografii ale locului natal în epoca modernă, ambele centrate pe axa confesională a ortodoxiei.

Sunt totodată volume aniversare, primul marcând împlinirea a 190 de ani de la finalizarea clădirii bisericii sârbe din Nădlac (1829–2019) – având hramul Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, Izvorătorul de Mir, sărbătorit la 26 octombrie stil nou/8 noiembrie stil vechi (concomitent cu Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril sărbătoriți de credincioșii români) –, al doilea volum marcând 150 de ani de la despărțirea ierarhică a bisericii ortodoxe sârbe de cea română, prin semnarea actului de înființare a comunității sârbești de sine-stătătoare din Nădlac (1872–2022).

Regiunea multiculturală, multiethnică și multiconfesională a Mureșului inferior se caracterizează printr-o evoluție istorică specifică. Studiul de caz oferit de Nădlac - actualmente oraș (8.000 locuitori) din județul Arad, având cea mai mare comunitate compactă slovacă din România (circa 4.000 locuitori) – are însă ca obiect, în cel de-al doilea volum al Gabrielei Marco, prezența sârbilor în zonă, cu jaloane temporale în a doua jumătate a secolului al XV-lea (în 1468, când familia sârbă Jakšić primește posesiuni aici din partea regelui ungar Matia Corvin) și în a prima jumătate a secolului al XVIII-lea (zona aparținând graniței militare Tisa-Mureș a Imperiului Habsburgic cu Imperiul otoman), la jumătatea aceluiași secol grănicerii sârbi din Nădlac emigrând în Banat, dar mai ales în Imperiul Țarist, unde în regiunea Nova Serbija au fondat localitatea Nagylak. Istoria comună, dar și organizarea bisericească comună a românilor și sârbilor din Nădlac (ultimii formând o comunitate restrânsă numeric) s-a derulat vreme de un secol, până la inițierea „îndelungatului și complexului proces de despărțire ierarhică” (1865–1872), comunitățile ortodoxe mixte până atunci separându-se pe criteriul etnic (Gabriela Marco, *Comunitatea ortodoxă sârbă din Nădlac*, 2022, p. 7–8).

În volumul din 2022, autoarea reconstituie premisele procesului de despărțire ierarhică, disensiunile confesionale (1847) și particularitățile procesului amintit la Nădlac (capitolul 1, p. 9–27), relevând realitățile demografice din localitate în date și tabele extrase din documente arhivistice (capitolul 2, p. 28–32), pentru a se concentra asupra parohiei ortodoxe sârbe și a vechiului său lăcaș de cult din Nădlac, oferindu-ne și „cronologia preoților slujitori la Sfântul Altar” (capitolul 3, p. 33–43). Un capitol e dedicat „vieții școlare confesionale ortodoxe sârbe” la Nădlac (capitolul 4, p. 44–46), iar altul „universului tradițiilor și obiceiurilor sârbești de la Nădlac” (capitolul 5, p. 47–54), unde autoarea ne prezintă și sărbătorile religioase specific sârbești, celebrate pe stil vechi, insistând pe cultul lui Sveti Sava (27 ianuarie). După „Argumentul” din debut (p. 7–8) și cele 5 microcapitole, menționate mai sus, volumul se încheie cu „Concluzii” (p. 55–56), o „Biografie” esențială (p. 57–60), la final ilustrând în numeroase imagini color „Aspecte vizuale și conceptuale. Comunitatea sârbă din Nădlac în ultimii 20 de ani” (p. 61–80).

Volumul din 2019, cu o structură mai amplă, reconstituie imaginea și biografiile elitelor ecleziastice ortodoxe ale nădlăcanilor români și sârbi, reprezentate de preoții și învățorii confesionali. Încadrarea istorică a subiectului se face în primele două capitole, ce prezintă „Protopopiatul ortodox Nădlac” (p. 8–10) și „Parohia Nădlac. File de istorie”, cu cele două biserici vechi din Dolmă și din Velj, și cu actuala biserică ortodoxă, ridicată la 1822 (p. 11–15). Capitolul 3 îi înfățișează pe „Preoții slujitori în Nădlac până în 1822”, în bisericile vechi (p. 16–19). Cel mai cuprinzător e capitolul 4, dedicat „Preoților-slujitori în actualul lăcaș de cult (1829–2019)” (p. 20–101). Autoarea reconstituie șirul cronologic al acestor preoți vreme de două secole (1819–2019), conturând portretele dinastiei de preoți Cervencovici, ale familiei nobiliare Luțai, ale familiei Șerban sau ale familiei de intelectuali Chicin, dar și portretele individuale ale clericului cărturar Petru Varga ori ale preotului Vichentie (Vincențiu) Marcovici; continuând prezentarea preoților-slujitori la Nădlac în perioada 1950–2000, odată cu relevarea „Imaginii identitare a personalității preotului în comunitate” prin studiul de caz al preoților parohi Ștefan Păcurar și Alexandru Cotoraci. În capitolul 5 sunt menționați „Preoții originari din Nădlac slujitori la alte parohii” (p. 102–103). Capitolul 6 descrie „Vizitele canonice la Nădlac” (p. 104–125), întreprinse de-a lungul timpului de episcopul arădean Ioan Mețianu (15 august 1898), de ierarhii eparhiei Aradului (1899–1981), de episcopii români Timotei Sevicu și sârb Luchian Pantelici (26 august 2005), de episcopul vicar al Arhiepiscopiei Aradului Emilian Crișanul (18 noiembrie 2018). Alt capitol generos, capitolul 7, ne face cunoștință cu „Învățătorii confesionali ortodocși” și cu învățătorii suplinitori la școlile nădlăcane cea centrală, din Bujac, cea „De din Sus” (sec. XIX), precum și la școala confesională ortodoxă română (1918–1932) și la cea de fete. Ultimul capitol, al optulea se apleacă asupra „Reuniunii Învățătorilor Arădeni”, întrunită în 1910 la Nădlac (p. 204–213). Volumul se încheie cu o densă „Bibliografie” tematică în limbile română și sârbă (p. 214–220).

Micromonografiile locale nădlăcane publicate de Gabriela Adina Marco în 2019 și 2022 se încununează, în 2023, prin apariția amplei sinteze de istorie modernă, ce constă, totodată, o monografie zonală de mare valoare: *Români, sârbi, slovaci pe Valea Mureșului Inferior (1802–1918)*, colecția „Biografii istorice transilvane”, tomul XVIII, Argonaut Publishing & Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, 480 p.

Ela Cosma

<https://orcid.org/0000-0001-6898-2459>

Ioan-Vasile LEB, Gabriel-Viorel GÂRDAN, Marius EPEL, Emilian-Iustinian ROMAN, Mircea-Gheorghe ABRUDAN, *Instituții ecleziastice ortodoxe. Izvoare legislative bisericesti și laice (sec. XVIII–XX)*, vol. I, 351 p., vol. II, 315 p. Iași, Editura Doxologia, 2022.

Cele două volume sunt rezultatul unui proiect de cercetare finanțat de CNCS realizat în cadrul Institutului de Istorie Ecleziastică al UBB, coordonat de prof. univ. dr. Ioan Vasile Leb, un specialist cu o experiență consolidată în studierea problematicii istoriei bisericii ortodoxe române și istoriei bisericesti

universale. Efortul a fost unul colectiv, reunind o echipă de teologi și istorici din Cluj-Napoca (Gabriel Gârdan, Marius Eppel, Mircea Abrudan) și Iași (Emilian-Iustinian Roman).

Într-o înfățișare elegantă, purtând marca editurii Doxologia, volumele prefătează anul 2024, în apropierea centenarului Patriarhiei Române și împlinirea unui secol de la adoptarea primei legi și a celui dintâi Statut de organizare a Bisericii Ortodoxe Române. Publicațiile se înscriu într-o tendință vizibilă de câțiva ani buni în peisajul istoriografic, fundamentată pe importanța izvoarelor legislative bisericești și laice din spațiul românesc, care sunt tot mai mult scoase la lumină cu scopul de a pune la dispoziția celor interesați instrumente de lucru utile și necesare.

Cărțile de față reprezintă o continuare a *Compendiului de legislație bisericească pentru secolul al XIX-lea* publicat în 2010 la Editura Presa Universitară Clujeană. Volumele înglobează pentru prima dată în mod unitar și în ordinea cronologică a emiterii lor, majoritatea documentelor legislative ecleziastice și civile privind evoluția juridică și canonică a bisericii ortodoxe române din Transilvania, Banat, Bucovina, Ungaria, Moldova și Țara Românească în epoca modernă (p. 50).

Până acum aceste surse legislative ecleziastice și civile se identificau cu greutate, fiind dispersate prin presă, periodice ecleziastice, „Monitorul Oficial” sau diferite volume și colecții de legi greu accesibile. Marele avantaj îl reprezintă punerea lor, împreună și traducerea textelor din limbile germană (prin Vasile Leb și Mircea Abrudan, după compendiul de legislație bisericească publicat de profesorul Paul Brusanovski în 2011) și traducerea din limba maghiară a articolului de lege XX/1848 în chestiunea religiilor recepte (prin colega noastră de la Institutul de Istorie din Cluj, Nicoleta Hegedűs).

Fiecare volum se deschide cu un studiu introductiv urmat de o notă asupra ediției și de documentele propriu-zise. Autorii celor două studii introductive sunt Mircea Abrudan și Gabriel Gârdan. Ei urmăresc să-l familiarizeze pe cititor cu parcursul și evoluția istorică a bisericii ortodoxe române în secolele XVIII–XIX, încadrând istoric, istoriografic și canonic legislația restituită.

Primul volum repertorizează 17 documente, de la Rescriptul declaratoriu (1779) până la Regulamentul afacerilor consistoriale al Episcopiei greco-ortodoxe a Bucovinei (1869). Volumul al doilea include 24 documente care acoperă un interval temporal încadrat între 1872 (Legea pentru alegerea mitropoliților și episcopilor eparhioți precum și a constituirii Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române) și 1925 (Statutul pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române). Gândită și concepută ca un instrument de lucru, lucrarea deschide perspective de investigare diferite – teologice, canonice, istorice, juridice. Ea ilustrează în mod convingător utilitatea și relevanța istoriografică a izvoarelor legislative bisericești și laice.

Așteptăm cu interes continuarea acestui șantier de cercetare și extinderea la perioade anterioare din secolele XVII–XVIII.

Daniela Deteșan

Maria TĂTAR-DAN, *Dilemele modernității într-un oraș transilvan: Reghinul săsesc în a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 433 p.

Reghinul este unul dintre micile orașe ale Transilvaniei încărcate de o tradiție multiculturală seculară, ce beneficiază de o istoriografie destul de bogată, focalizată pe istorie locală și pe biografii ale unor personalități locale. Lucrarea recentă a Mariei Tătar-Dan completează și surclasează din multe puncte de vedere stadiul actual al cercetărilor, atât prin perspectiva aleasă și întrebările de cercetare asumate, cât și prin bogăția și diversitatea surselor folosite pentru suportul teoretic și pentru conținutul factual al demonstrației sale istoriografice.

Primele trei capitole ale lucrării sunt dedicate conceptului de modernitate: mai întâi din perspectivă teoretică, apoi modernitatea în cadrul monarhiei habsburgice și modernizarea ca proces în interiorul acesteia, iar în al treilea capitol este discutată relația dintre români și proiectele modernității. Al patrulea capitol al lucrării oferă necesarele repere istorice în privința Reghinului Săsesc, urmat fiind de un al

cincilea capitol dedicat evoluțiilor și structurilor demografice locale între revoluția pașoptistă și perioada interbelică – incluzând o analiză a situației socio-culturale a populației reghinene. Modernizarea spațiului urban face obiectul celui de-al șaselea capitol, incluzând dezvoltarea urbană a Reghinului, educația și cultura urbană, loisir-ul și viața cotidiană, precum și transferul de autoritate către statul român în perioada imediat următoare Primului Război Mondial.

Al șaptelea și al optulea capitol analizează relația modernizării cu Biserica și cu procesul de construcție națională. Pentru mediile ecleziastice procesul rapid de modernizare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX a reprezentat o provocare atât la nivel instituțional, cât și la cel al personalului. Preotul, un model comunitar, s-a regăsit pus sub presiunea unor realități existente și anterior, dar cărora modernizarea i-a intensificat ritmul și le-a multiplicat prezența și complexitatea manifestărilor la diferite paliere sociale. Afacerile și îndatoririle administrative au devenit mai numeroase, necesitatea de a conduce comunitatea și de a rezolva provocările și dilemele produse de „viciile” modernității a devenit mai pregnantă, iar implicarea în construcția națională prin școală și cultură, uneori și prin politică, a devenit o necesitate în spiritul timpului. Nu doar preoții contribuiau la construcția națiunii, ci și instituțiile asociative, multe dintre ele cu obiective educaționale și culturale asumate și care au activat atât înainte, cât și după Primul Război Mondial, în contexte politice diferite, dar cu aceeași misiune. Aceste realități sociale, civice și culturale sunt urmărite de autoare în exprimarea lor locală, în modul prin care elita orășenească pune în aplicare un program central transmis național-instituțional (Biserică, asociații) sau statal.

Un ultim capitol este dedicat exprimării modernității în cotidian, în jocurile mondenității, în festivitățile prilejuite de diferite momente și în formele de loisir ale timpului. Lucrarea nu se oprește însă aici și este însoțită, pe lângă bibliografia finală, și de o bogată listă de anexe care oferă cititorului oportunitatea să înțeleagă modernitatea nu doar la nivelul proceselor prezentate în diferitele capitole ci și, prin intermediul documentelor de epocă, la nivelul culturii materiale în schimbare și al nevoilor în acest sens exprimate de diferite instituții publice sau private, sau chiar la nivelul unor aspecte cotidiene banale, aproape imperceptibile și de multe ori trecute cu vederea de istorici, precum organizarea urbanistică și numerele de casă.

Lucrarea Mariei Tătar-Dan nu este doar o istorie a modernizării Reghinului, ci este în același timp o istorie a modernizării tuturor micilor urbe și opiduri transilvănene în secolul ce a precedat al doilea război mondial. Combinația dintre tema amplă a modernizării – care continuă să suscite dezbateri în cercetarea națională și internațională – și recursul la istorie locală contribuie la o reușită istoriografică, un exemplu despre cum istoria locală transilvană, de prea mult timp bântuită de spectrul naționalismului și de proiecții mono-etnice, poate să arate atunci când istoricul decide să își asume o perspectivă comprehensivă.

Vlad Popovici

Arhim. Dumitru COBZARU, *Bartolomeu Valeriu Anania (1921–2011). Omul și Istoria*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2023, 576 p.

O carte deosebită despre un om deosebit. Astfel ar putea fi caracterizată sumar lucrarea părintelui arhimandrit Dumitru Cobzaru, ucenic și învățăcel, fiu duhovnicesc și sufletesc, și totodată cel mai fin exeget al biografiei vlădiciei Bartolomeu Anania și al operei sale *omnia*.

Cartea este rezultatul unor ani lungi de muncă (scurși după trecerea în neființă a celui biografat, în 2011) și e, totodată, rodul unei excelente teze de doctorat, susținută în toamna lui 2022 la Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca, sub îndrumarea cercetătorului științific I dr. Dumitru Suci.

Coordonatorul de doctorat, dealtfel, semnează „Cuvântul înainte” al tezei tipărite în volumul de față (p. 5–11), prezentând și recenzând lucrarea din perspectiva istoricului. Astfel, prefațatorul indică impresionantele surse arhivistice și bibliografice, inedite și editate, indispensabile oricărei cercetări istorice

serioase – și aici avem de-a face cu o astfel de cercetare. De asemenea, Dumitru Suci subliniază aportul novator și originalitatea vădite de autor la tratarea și deslușirea unor fapte din viața înaltului ierarh, plasate în context național și internațional, în momente politice de turnură sau de mare criză pentru țara noastră, sub regimuri politice excesiv-opresive sau în vâltoarea răsturnărilor revoluționare.

Toate evenimentele contextuale și obiective se împletesc, evident, cu o viață tumultuoasă, trăită intens și titanice, cu curaj moral, implicare și responsabilitate, de „omul” aflat sub presiunea „istoriei”, dar care s-a ridicat deasupra ei. Bartolomeu Valeriu Anania parcurge un traseu biografic presărat cu extreme, de la agonia temnițelor grele la extazul operelor literar-filologice pe care le-a scris, culminând cu *Biblia lui Bartolomeu* „diortosită” de înaltul ierarh.

Debutând cu o „Introducere” (p. 13–26), urmată de un capitol nenumărat privind „Stadiul actual al cercetărilor” (p. 27–48), și încheiată prin „Concluzii” (p. 527–536) și „Bibliografie” (p. 537–576), structura cărții de față include cinci capitole, dintre care ultimul e cel mai amplu: 1. „Repere bibliografice: «A trăi pentru a-ți povesti viața». Povestea vieții lui Valeriu Anania spusă de el însuși” (p. 49–88); 2. „Părintele Anania și greva studențească din 1946” (p. 89–130); 3. „În topitoarea temnițelor comuniste” (p. 131–216); 4. „Biserică și neam: Misiunea bisericească, diplomatică și socială a lui Bartolomeu Valeriu Anania” (p. 217–336); 5. „Moștenirea mitropolitului și cărturarului Bartolomeu Valeriu Anania” (p. 337–526).

Cartea e dotată cu un aparat critic exhaustiv și desăvârșit întocmit. La fel e bibliografia consultată de autorul cărții, dovada unui demers istoriografic de necontestat întreprins în documentarea sa, cuprinzând: 1. surse inedite din Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului și Clujului (2 dosare), Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (2 fonduri cu 10 dosare de urmărire informativă și de anchetă), Arhiva Exarhatului Arhiepiscopiei Clujului, Arhiva Fundației „Mitropolitul Bartolomeu”, Arhiva Radio Renașterea; 2. surse editate din periodice americane („Credința/The Faith”, 1963–1972 cu almanahul-calendrar aferent, „Solia”, 1965–1972) și românești („Renașterea”, 1930, 1935, 1936, 1940, și calendarul omonim, 2018–221, „Calendarul creștinului de lege răsăriteană”, 1943, 1945), o impresionantă bibliografie secundară de specialitate (peste 300 de titluri, dintre care 28 semnate de însuși Bartolomeu Valeriu Anania și 16 titluri de *audio books* ori surse *online* și de televiziune).

Volumul părintelui arhimandrit Dumitru Cobzaru este, însă, mult mai mult decât istorie biografică sau biografie istorică. Pare că, odată pornit pe urmele personajului său, autorul a trebuit să parcurgă, la rândul său, toate palierele și toate tărâmurile străbătute de omul și monahul, teologul și arhiereul, dramaturgul și romancierul Bartolomeu (Valeriu) Anania. Abordarea este, deci, interdisciplinară, multilaterală, polivalentă, cu toate acestea temeinică pe toate planurile analizate: al istoriei, al teologiei, al literaturii și artei.

Apreciez îndeosebi stilul curgător, senin și răbduriu al narațiunii, care îndeamnă la lectură. Într-adevăr, cartea se citește cu sufletul la gură, cu mare plăcere și cu sentimentul că până la urmă binele va învinge (chiar și atunci când norii negri ai încercărilor întunecă cerul speranței), ca un roman-fluviu (dar nu de ficțiune), datorită înzestrării literare reale a arhimandritului Dumitru Cobzaru.

Aceasta răzbate fie și dintr-o simplă înșiruire a câtorva din titlurile subcapitolelor cărții, ce citează sau parafrizează cuvinte-cheie din documente autentice, constituite din jurnalele lui Bartolomeu Valeriu Anania, memoriile critice adresate de acesta unor foruri oficiale laice sau bisericești, extrasele din periodicele din America sau Cluj, care au stat sub pana sa și sub harul său literar: 1.1. „Întoarcerea la rădăcini”; 1.1.1. „Sub cerurile Oltului”; 1.1.2. „Începuturi și prietenii literare”; 1.2. „Valeriu Anania și mișcarea legionară: a te afla la locul și în momentul nepotrivit”; 1.6. „Mâna lui Dumnezeu”; 1.8. „În sfârșit, liber! File de jurnal american”; 2.1. „Între virusul comunist și memoria Dictatului de la Viena”; 2.1.2. „Antiromânismul comunismului interbelic”; 2.2. „Grevă studențească din 1946. Implicarea și rolul Părintelui Anania”; 3. „În topitoarea temnițelor comuniste”; 3.1. „Antecedente – omul-fișă, omul-dosar, omul-cazier”; 3.4. „Un proces kafkian”; 3.7. „Închisoarea: spațiu al deschiderii spre creație”; 4.1. „Misiunea Părintelui Anania dincolo de ape: America – o lume nouă și provocările ei”; 4.1. „Un intermezzo anteamerican: refuzul de colaborare cu Securitatea”; 4.2. „Ambasadorul român de suflet în treburile străine. *Semper fidelis patriae*”; 4.4. „Misiunea pentru neam: inimă-n inima Neamului”;

5.2. „Bartolomeu Valeriu Anania: puterea cuvântului literar”; 5.2.1. „Atelierul literar de la Văratec”; 5.2.2. „Dramaturgia – reinterpretare a miturilor românești”; 5.2.3. „Poezia – *Bucură-te, până a Duhului!*”; 5.2.4. „Proza – istorisirile *peregrinului apter*”; 5.2.5. „Publicistica și memorialistica – memoria *plopilor aprinși*”, etc.

Cu certitudine, personalitatea de excepție a mitropolitului Bartolomeu Anania va hrăni și interesul cititorilor pentru cartea de față, scrisă de arhimandritul Dumitru Cobzaru. Se vor afla, deci, și analiști competenți care să se aplece asupra variilor domenii și discipline enunțate mai sus și abordate de părintele Dumitru Cobzaru. În scurta mea prezentare, vreau să mai menționez doar un singur aspect, care m-a impresionat cel mai mult prin prisma meseriei mele (strâns legată de ecdotică și paleografie, ca științe auxiliare ale istoriei și filologiei istorice), și anume, referitor la capitolul 5. „Moștenirea mitropolitului și cărturarului Bartolomeu Valeriu Anania”, subcapitolul 5.3. „Bartolomeu Valeriu Anania: cerul pe pământ prin Scriptură, Liturghie, omilie”, 5.3.1. „Biblia lui Bartolomeu” (p. 379–407).

Opera majoră ce încununează scrierile literar-teologice ale Înalt Preasfințitului Bartolomeu (*finit coronat opus*) o constituie ultima și cea mai completă editare ortodoxă a Sfintei Scripturi, redată în cea mai frumoasă limbă română. *Biblia lui Bartolomeu*, cum o numește pe bună dreptate părintele Dumitru Cobzaru, este lucrarea tradusă și „diortosită” (îndreptată, corectată) de un om cu adevărat renascentist, savant (istoric al bisericii prin isagogie/introducerea științifică a textelor biblice, filolog clasic prin exegetică/explicațiile uriașului aparat critic din notele de subsol) și, în egală măsură, scriitor (abordarea aparte a multitudinii de genuri și specii literare în funcție de specificul conținutului scripturistic vetero- și neotestamentar; „diortositorul” fiind, nu mai puțin, condus de inspirație și har).

Biblia lui Bartolomeu înseamnă 11 ani de muncă neostoită (1990–2001), în „atelierelor biblice” de la mănăstirile Văratec și Nicula câte 16–17 ore pe zi, iar în „chilia” din Arhiepiscopia Clujului (odată cu numirea în fruntea acesteia) „doar” câte 13 ore pe zi, lăsând la o parte efortul anterior de documentare și pregătire a lucrării timp de un an și jumătate. Când a început munca propriu-zisă de traducere (23 decembrie 1990), părintele Bartolomeu se apropia de vârsta celor 70 de ani (împliniți la 18 martie 1991) și, pentru prima oară în viață, a renunțat la a mai scrie literatură, după propria-i mărturisire: „Când am început lucrul la *Biblie*, eu nu am mai scris nici măcar o pagină de literatură proprie, socotind că tot ceea ce scrisesem până atunci nu era altceva decât un exercițiu de o viață pe limba română, pregătindu-mă pentru ceea ce Dumnezeu îmi rânduse să fac în ultimii mei ani.” (Valeriu Anania, *Memorii*, Editura Polirom, Iași, 2008, p. 655–656.)

„Cuvântul lămuritor asupra Sfintei Scripturi”, în *Biblia sau Sfânta Scriptură. Versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania* (Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2009), constituie o lecție majoră de paleografie și ecdotică comparată, un model teoretic și metodologic de aplicat de către orice istoric sau filolog contemporan care realizează editarea critică a unor izvoare de o deosebită dificultate.

Într-un excurs amplu se prezintă acele *texti recepti* ce stau la baza traducerilor în limbile naționale ale *Vechiului Testament*, a cărui traducere reinnoită era imperios necesară. Astfel, pentru întreaga creștinătate răsăritean-ortodoxă *textus receptus* este *Septuaginta* în limba greacă (sec. III î.H.), pentru romano-catolicism este (*Biblia*) *Vulgata* tradusă în latină de Fericitul Ieronim (sec. IV d.H.), iar pentru protestanți *Textul Masoretic*, adică *Vechiul Testament* din ebraica exclusiv consonantică transpus într-un alfabet ebraic vocalizat de către *masoreții* (păstrătorii tradiției) din sec. VIII și mai ales X d.H. (Ben Așer și Ben Naftali).

Accentul cade pe *Septuaginta*, o veritabilă piatră a lui Sisif. Scrisă în ebraică de către evrei, începând cu circa 1250 î.H. (când se estimează că Moise a primit „tablele legii” pe muntele Sinai), continuată în dialectul aramaic vorbit de către evreii care-și pierduseră deja limba proprie la întoarcerea din „robia babilonică” (538 î.H.) și ulterior de Domnul Iisus Hristos, și, în sfârșit, tradusă în greacă, independent unii de alții, de cei 72 de învățați iudei aduși din Palestina de către Ptolomeu al II-lea Filadelful (după 250 î.H.), la „colaționare” (cum am spune azi) cele 72 de versiuni dovedindu-se identice, motiv pentru care *Septuaginta* a dobândit o mare autoritate, fiind considerată ca al doilea original al *Vechiului Testament*. Părintele Bartolomeu Anania observă că atât Sfinții Evangheliștii (scriitorii celor 4 *Evanghelii*), cât mai ales Sfântul Apostol Pavel, cel mai învățat dintre ei, cunoșteau ebraica (la vremea

aceea o limbă „moartă” demult), dar au preferat să citeze din *Septuaginta* grecească, pe baza căreia creștinismul primelor secole s-a răspândit în Asia Mică, în toată aria Mediteranei și în Răsăritul Europei, definit ca Ortodoxie mai târziu (după Marea Schismă din anul 1054).

Traducerile *Bibliei* în limba română s-au făcut, de la bun început, după *Septuaginta: Biblia de la București* (1688), *Biblia de la Buzău* (1854–1856), *Biblia lui Șaguna* (1856–1858), *Biblia Sfântului Sinod* (1914). Gala Galaction și Nicodim Munteanu traduc din nou *Cartea Cărților* după *Textul Masoretic* (1936–1938), patriarhului Nicodim aparținându-i traducerea ediției din 1940/1944). Bartolomeu Anania reia varianta *Septuagintei*, folosindu-se atât de vechile traduceri românești din 1688, 1914, cât și de varianta masoretică din 1936, colaționând textele cu versiunile cele mai cunoscute ale *Bibliei* în limbile engleză și franceză și cu manualele de traducere (greacă, ebraică) editate de United Bible Societies, folosind ca „text de lucru” *Biblia* românească din 1975. Viitorul arhiepiscop mărturisea în jurnalul său: „Toată strânsura aceasta, care mi-a umplut aproape zece metri de rafturi, s-a constituit într-un sobor de sfinți care m-au ajutat nu numai să mă descurc în imensele hățșuri ale traducerii sau diortosirii, ci și în redactarea introducerilor și a celor peste opt mii de note infrapaginale, o noutate absolută, dar tot atât de necesară unei versiuni moderne a Sfintei Scripturi.” (Valeriu Anania, *Memorii*, p. 652.)

Traducătorul precizează, cu smerenie, deosebirea dintre traducere și diortosire („îndreptarea și îmbunătățirea limbii cărților bisericești de slujbă”, conform *DEX*), atribuindu-și sieși pe cea de-a doua, ca muncă inferioară celei de traducere: „Încă din primele săptămâni de lucru mi-am dat seama că hotarul dintre traducere și diortosire e uneori extrem de subțire. Traducerea este aflarea unei echivalențe absolut noi a textului original, pe când diortosirea nu e mai mult decât o îndreptare operată în textul dat.” Bartolomeu Anania continuă în *Memoriile* sale postume: „M-am hotărât ca întreaga lucrare să apară sub semnul diortosirii, iar aceasta nu, neapărat, din modestie, ci din rigoare științifică și probitate morală. În acest sens, Șaguna avea dreptate să afirme că, în cultura unui popor, Biblia se traduce o singură dată. La noi, cea din 1688.” Și insistă, explicând că, fără a se ține cont de considerentele morale, mari pericole – al „plagiatului” și al „originalității cu orice preț” – pândesc o asemenea lucrare: „Or, în urma edițiilor apărute de-a lungul a peste trei secole, e imposibil ca un nou autor să nu preia de la înaintași cuvinte și expresii care, practic, nu pot fi schimbate fără a trăda originalul. E o preluare care se face fără nicio etichetare de plagiat, dar care, cinstit vorbind, nu este o traducere în sensul strict al cuvântului. Originalitatea cu orice preț implică riscul desfigurării.” (*Ibidem*, p. 653.)

Ela Cosma

<https://orcid.org/0000-0001-6898-2459>